

**Beyzavinin “Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil” əsərində
bəzi ehkam ayələrinin təfsir metodu
(Təmizlik və ibadət kontekstində)**

Ənvər Mustafayev

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
Dillər və ictimai fənlər kafedrasının
baş müəllimi
Bakı, Azərbaycan
anvarmustafayev@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-8196-1337>

Daxilolma tarixi: 08.10.2024

Nəşrə təsdiq tarixi: 03.12.2024

Xülasə

Nasirəddin Əbu Səid Abdullah ibn Ömər ibn Məhəmməd əl-Beyzavinin məşhur təfsir əsəri olan “Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil” yazı üslubu baxımından ecazkarlıq nümunələrindən hesab edilir. İslami elmlərlə bağlı bir çox əsər yazan alim dərin elmi biliyə malik olmuşdur. O, fiqh və fiqh üsulu kimi əqli elmlərdə də məşhur olmuşdur. Bu baxımdan, alim ibadət, davranış, əxlaq, halal və haram kimi mövzuları əhatə edən fiqhi, yaxud ehkam ayələrinin təfsirində öz bacarığını göstərmişdir. Mənası hər kəs tərəfindən aydın olan, heç bir təfsirə və izaha ehtiyac olmayan ehkam ayələrinin sayı haqqında müxtəlif fikirlər səsləndirilir.

Təmizlik və ibadət kimi ayinlər insanın Yaradıcı qarşısında yerinə yetirməsi vacib olan önəmli öhdəliklərindən hesab edilir. Məhz bu məqalədə ehkam ayələri baxımından Beyzavi təfsirində yer alan dəstəmaz, qüsl və təyəmmüm kimi təmizlik, eləcə də ibadətlərin əsası və sütunu olan namaz mövzularına toxunulub. Mövzuların işlənməsində təsviri üslubdan istifadə edilməmiş, müfəssirin təmizlik və ibadət kimi məsələlərlə bağlı təfsiri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Beyzavi bu kimi ayələri təfsir edərkən özündən əvvəl gələn alimlərin metod və yolunu izləmiş, mənsubu olduğu şafei məzhəbinə üstünlük vermişdir. Müfəssir ayələrin təfsirində hər hansı məsələdə digər

alim və məzhəb imamlarının fikir və düşüncələrini nəql edərkən, onların dəlillərini də qeyd etmişdir (Beyzavi bu kimi düşüncə və dəlilləri nəql edərkən “qilə” (deyildi), “ruviyə” (rəvayət edildi) səpkili feilləri məchul növdə işlətmiş, həmin məzhəb və ya alimlərin adlarını qeyd etməmişdir. Bundan başqa o, qeyd edilən ehkam ayələrinin təfsirində fikirlərini təsdiqləmək üçün digər ayələrdən, eləcə də hədis, icma və qi-yas kimi önəmli mənbələrdən nümunələr gətirmişdir. Beyzavi, həmçinin kəlmələrin tələffüzündə müxtəlif qiraət imamlarının oxunuşuna da toxunmuş, təfsir etdiyi ayələrə zənginlik gətirmişdir.

Açar sözlər: *təfsir, Beyzavi, “Ənvar ət-tanzil”, ehkam, ayə.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

**Tafsir Methods of Certain Ayats al-Ahkam
in Baydawi’s Work “Anwar al-tanzil wa asrar al-Ta’wil”
(In the context of Purity and Worship)**

Anvar Mustafayev

Azerbaijan Institute of Theology,

Faculty of Theology

Senior Lecturer at the Department of

Languages and Social Sciences

Baku, Azerbaijan

anvarmustafayev@ait.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-8196-1337>

Date of submission: 08.10.2024

Date of acceptance: 03.12.2024

Abstract

Nasir al-Din Abu Said Abd Allah ibn Umar ibn Muhammad al-Baydawi’s famous tafsir work “Anwar al-tanzil wa asrar al-Ta’wil” is considered an outstanding example in terms of writing style. The scholar, who authored numerous works on Islamic sciences, possessed extensive scholarly knowledge. He was also well-known in disciplines such as fiqh and its methodology. In this regard, the scholar has demonstrated his ability in the interpretation of fiqh or ayats al-ahkam that cover topics such as worship, behavior, morality, halal, and

haram. There are different opinions about the number of ayats al-ahkam, the meanings of which are clear to everyone and do not require interpretation or explanation.

Religious rites such as purity and worship are considered among the most important obligations that a man must fulfill before his Creator. The article addresses topics related to purification, such as ablution before divine service, ghusl, and tayammum, as well as, prayer which is considered to be the basis and pillar of the divine services, as interpreted in Baydawi's tafsir from the ahkam ayats perspective. The research focused on the mufassir's interpretation of purity and worship, employing a descriptive style to develop the themes.

Baydawi, interpreting such ayats, followed the method and path established by the scholars of tafsir before him and preferred the Shafi'i madhab (school of thought) to which he belonged. As he presented the opinions and thoughts of other scholars and religious leaders on various issues encountered during his interpretation of ayats, the mufassir also took note of their supporting evidence. using verbs such as "qila" (was said) and "ruviya" (was told) in the passive voice. Baydawi had not mentioned the names of those scholars or religious leaders while presenting their opinions and thoughts.) Furthermore, he cited examples from other ayats, along with important sources, such as hadith, ijma, and qiyas, to confirm his views in the interpretation of the mentioned ayats al-ahkam. Additionally, Baydawi enhanced his interpretation of the ayats by referencing the pronunciation of various religious leaders and imams.

Keywords: *Tafsir, Baydawi, "Anwar al-tanzil", ahkam, ayat*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

**Метод толкования некоторых догматических аятов
в произведении Бейзави «Анвар ат-танзиль ва асрар ат-та‘виль»
(В контексте чистоты и поклонения)**

Анвар Мустафеев

Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии
кафедра языков и социальных наук
Баку, Азербайджан
anvarmustafayev@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-8196-1337>

Дата подачи статьи в редакцию: 08.10.2024

Дата подтверждения статьи к публикации: 03.12.2024

Резюме

Известное произведение Абу Саида Насираддина Абдуллы бин Умара аль-Бейзави «Анвар ат-танзиль ва асрар ат-та‘виль» по своему стилю изложения считается одним из выдающихся образцов. Ученый, являющийся автором многих трудов по исламским наукам, обладал глубокими научными знаниями. Он снискал признание и в ментальных науках, таких как фикх и богословский метод, а также в толковании богословских или догматических аятов, затрагивающих такие темы, как поклонение, поведение, мораль, халал и харам. Бытуют различные мнения о количестве догматических аятов, смысл которых ясен всем и не нуждается в толковании или пояснении.

Омовение и поклонение считаются непреложными обязательствами, которые верующий человек должен выполнять перед Создателем. Поэтому в статье в контексте толкований Бейзави догматических аятов рассматриваются такие темы, как омовение, гусль (омовение всего тела), таяммум (омовение землей) и основополагающий элемент поклонения, один из столпов ислама – намаз. Используя описательный стиль в разработке тем, в статье исследуются толкования Бейзави таких вопросов, как чистота и поклонение.

При толковании аятов Бейзави отслеживал методы и пути своих предшественников, но был привержен Шафиитскому маз-

хабу, к которому принадлежал. Обращаясь при толковании тех или иных вопросов, упоминаемых в аятах, к мыслям и взглядам других ученых или имамов мазхабов, Бейзави приводит их аргументы (апеллируя мнениями или аргументами других ученых, Бейзави использовал безличные обороты, такие как «говорится», «повествуется», при этом не упоминая названий мазхабов или имен ученых). Кроме того, в подтверждение своих мыслей при толковании догматических аятов он приводил примеры из хадисов, иджма и киясов.

Наряду с этим, Бейзави при произношении обращался к манере чтения имамов-чтецов, тем самым придавая своим толкованиям аятов особый колорит.

Ключевые слова: *тафсир, Бейзави, «Анвар ат-танзиль», догма, аят*

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

Qissə, hekayə, nəsihət, davranış, mükafat, cəza və digər ayələri özündə əks etdirən Qurani-Kərim insanın dünya və axirət həyatına daim işıq tutmuşdur. Müsəlmanlar üçün hidayət rəhbəri hesab edilən Qurani-Kərim axirəti qazanmaq üçün bir imtahan meydanı olan bu dünyada bizə yol göstərmişdir. Bundan başqa, həyatın hər sahəsi ilə bağlı əmr və qadağaları özündə ehtiva edən Qurani-Kərimin etiqadi, əməli və əxlaqi yöndən insanların dünya həyatında yerinə yetirməli və həssaslıqla yanaşmalı olduğu davranışlara aid məsələlər əhkam ayələrində özünü göstərir. Qurani-Kərimdə əhkam ayələrinin sayı haqqında müxtəlif fikirlər var.

Məşhur təfsirçilərdən olan Nasirəddin Əbu Səid Abdullah ibn Ömər ibn Məhəmməd əl-Beyzavi əş-Şirazi (v.h. – 685, m. – 1286; h.– 691, m.1291–1292) (Safədi, 2000, XVII / 379; İbn Kəsir, 1997, XV / 52; Eren, 2011, I / 9; Öztürk, 2017, I, 7) “Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil” təfsir əsərində digər ayələrdə olduğu kimi, əhkam ayələrində də özündənəvvəlki alimlərin təfsir metodunu izləmişdir. Belə ki, Beyzavi məşhur müfəssirlərdən olan Zəməxşəri (v. 538/1144) (Öztürk, Mertoğlu, 2013, XXXIV / 235 -238) və Fəxrəddin Razi (v. 606/1210) (Yavuz, 1995, XII / 89 -95) kimi ayələrdə kəlmələrin lüğəvi incəliklərini və onların daşdığı məna çalarlarını dərinədən tədqiq etmişdir (Özal,

Çələbi, I, 186; Zəhəbi, tarixsiz, I, 211 – 212; Arıcı, 2017, 379; Cərrahoğlu, 1996, II / 267).

Bu məqalədə ehkam ayələrinin əhəmiyyətinə, lüğəvi və termin olaraq mənalarına toxunulmuşdur. Yazıda ehkam ayələrinin sayı haqqında ümumi məlumat verilmişdir.

Beyzavinin təmizlik və ibadətə bağlı mövzuları təfsir etmə metodu təsviri üslubda araşdırılmış, onun qeyd edilən mövzulara aid fikirləri olduğu kimi qələmə alınmışdır.

Müfəssir dəstəmaz və təyəmmüm kimi təmizlik ibadəti ilə bağlı ayənin izahında kəlmə incəliklərinə, eləcə də qrammatik qaydalara toxunulmuşdur.

Qurani-Kərimdə müxtəlif kəlmələrlə namaz mənasını ifadə edən ayələrdən bəhs edilmiş, namazın əda edilmə tarixi, vaxtları haqqında məlumat verilmişdir. Təfsirçi müfəssir ayələrin izahında öz fikirlərini təsdiqləmək üçün yeri gəldikcə ayə, hədis və icma kimi mötəbər dəlillərdən nümunələr gətirmişdir.

Ehkam ayələrinin mahiyyəti

Lüğətdə “ehkam” sözü əmrlər, buyuruqlar, qaidələr və hökmlər mənasına gələn “hukm” sözünün cəmi kimi qeyd edilir (İbn Mənzur, 1993, 140 -141). Bundan başqa, “ehkam” sözü qərar, mühakimə, elm və anlayış kimi mənaları da ifadə edir. İbn Mənzur isə “Lisanul-arab” əsərində ədalətli qərar verməyi “hökm” olaraq adlandırmışdır (İbn Mənzur, 1993, XII / 140-141; Yüksəl, 2015, 162). Qurani-Kərimdə bu söz Allaha, peyğəmbərlərə və digər insanlara aid edilmiş, “hukm” olaraq təkdə işlənmişdir. Hədislərdə isə həm “hukm” olaraq təkdə, həm də “ehkam” şəklində cəmdə işlədilmişdir (Özel, 1988, I / 550 - 551). “Ehkam” sözü fiqh üsulunun termini olaraq, mənası “asanlıqla başa düşülən, anlaşılmasında hər hansı bir təfsir və izaha ehtiyac olmayan kəlmə” kimi nəzərdə tutulur (Zərkeşi, 1994, II / 68-69; Suyuti, 1974, III / 3-4; Zürkani, 2010, II / 592-593; Cərrahoğlu, 2013 / 128). Bundan başqa, “ehkam ayələri” dedikdə Uca Allahın yetkinlik yaşına çatmış mükəlləf qullarına aid etdiyi əmr, tələb və nəsihətləri başa düşülür (Xallaf, 2012,89; Zertürk, 2021, 158). Belə ki, bu kimi ayələr ibadət, davranış, cəza və mükafat kimi mövzulardan bəhs edən əmələ aid hökmlərin mənbəyi hesab edilir (Özel, 1988, I / 551; Demirci, 2017, 11; Zertürk, 2021, 160). Ümumi olaraq isə ehkam ayələri namaz, oruc, həcc, zəkat kimi ibadətə aid olan, halal və haramı bildiren və

Peyğəmbər qissələrinin bəhs edildiyi mövzu və məsələləri ehtiva edir (Çetin, 2006, XXXII / 278).

Nasirəddin Beyzavi "Ali-İmran" surəsinin 7-ci və "Hud" surəsinin 1-ci ayələrində qeyd edilən ehkam ayələri ilə bağlı ifadəni aşağıdakı kimi izah etməyə çalışmışdır:

"(Ya Rəsulum!) Sənə Kitabı (Quranı) nazil edən Odur. Onun (Kitabın) bir hissəsi (Quranın əslini, əsasını təşkil edən) möhkəm (mənası aydın, hökmü bəlli), digər qismi isə mütəşabih (çətin anlaşılan, dəqiq mənası bilinməyən, məğzi bəlli olmayan) ayələrdir" (Bünyadov, Məmmədəliyev; "Ali-İmran", 7).

(هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ)

Müfəssir ayədə qeyd edilən "آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ" (əyətun muhkəmətun) "ehkam ayələri" ifadəsini "qeyri-müəyyən və anlaşılmaz ifadələrdən uzaq olan, yəni, mənası hər kəs tərəfindən aydın olan ayələr" kimi tərif edir (Beyzavi, 1971, I / 149; Beyzavi, Öztürk, 2017, I / 358; Beyzavi, Eren, 2011 / 349).

"Hud" surəsinin 1-ci ayəsinə gəlincə, alim ayədə nəql edilən (كِتَابٌ رَحِيمٌ) (Əlif, Lam, Ra! Bu, ayələri hikmət sahibi, (hər şeydən) agah olan (Allah) tərəfindən təsbit olunmuş, sonra da müfəssəl izah edilmiş bir Kitabdır ki (Bünyadov, Məmmədəliyev)), "أُحْكِمْتَ آيَاتَهُ" (uhkimət əyətuhu) ifadəsini "məzmun və ifadə baxımından Uca Allahın ayələrinin nöqsandan uzaq olması" kimi tərif edir (Beyzavi, 1971, I / 149; Beyzavi, Öztürk, 2017, I / 359; Beyzavi, Eren, 2011 / 350).

Quran ayələrinin hökm baxımından təfsir edilməsinə "ehkam ayələrin təfsiri", yaxud "fiqhi təfsir" adı verilir. Belə ki, fiqhi təfsir Qurani-Kərimin əməl, ibadət, davranış və cəza kimi mövzuları əsas götürən və bu mövzularla bağlı ayələri izah edərək onlardan hökümlər çıxarmağa çalışan təfsir sahəsinə deyilir (Cerrahoğlu, 2014, 463; Güngör, 1996, 51). Tərifdən də aydın olduğu kimi, fiqhi təfsir ehkam ayələri kimi insanın dünya və axirət həyatına işıq tutan əsas mövzuları ehtiva edir (Demirci, 2010, 234; Güngör, 1996, 51). Bu da qeyd edilməlidir ki, fiqhi təfsir ehkam ayələrini ehtiva etməklə yanaşı, fiqhi məsələlərlə bağlı hər növ ayələri də əhatə edir (Güngör, 1996, 51; Bağış, 2019, 634).

Müfəssirlərdən bəziləri ehkam ayələrinin sayının 50 ilə 1 000 arasında dəyişdiyini (Gökmenoğlu, 1994, 204), digərləri 150, 200 və 500 arasında olduğunu vurğulamışlar. Təfsir mənbələrində bu saylardan ən mötəbərinin 500 olduğu bildirilir (Demir, 2024, 3).

Təfsir mənbələrinə nəzər yetirdikdə, fiqhi məzhəblərin də görüş və fikirlərini ehtiva edən ehkam ayələrin təfsirinə aid bir çox əsəri görmək mümkündür. Bu məqalədə isə ehkam ayələri ilə bağlı təfsir əsərləri çox olduğu üçün bunlardan bir qisminə toxunulacaq. Qaynaqlarda ilk ehkam ayələri ilə bağlı Müqatil bin Süleyman (v. 150/767) tərəfindən yazılan “*Təfsiru xamsi miəti əyətin minə-l – Quran*” (Quranın beş yüz ayəsinin təfsiri) əsərinin olduğu qeyd edilir (Bağış, 2019, 634 -635). Katib Çələbi “*Kəşfüz-Zünun*” əsərində Quranın ehkam ayələri ilə bağlı ilk əsərin İmam Şafiiyə (v.h. 204) aid olduğunu bildirir (Gökmenoğlu, 1994, 208). Ehkam ayələri ilə bağlı digər müəlliflərə gəlincə, “*Əhkamul-Quran*” əsərləri ilə tanınan, hənəfi məzhəbindən olan Əbul-Həsən Əli bin Musa əl-Qummi (v.h. – 305, m. – 917), Təhavi (v.h. – 321, m. – 933), Cəssas (v.h. – 370, m.– 980), şafei məzhəbindən Əbu Sevir İbrahim bin Xalid əl-Kəlbi (v.h. – 240, m. – 854-855), Kiya əl-Hərrasinin (v.h. – 504, m. – 1110), maliki məzhəbindən İsmail bin İshaq əl-Yəzdi (v.h. – 282, m. – 895), hənəbəlî məzhəbindən Əbu Yəhya Fərra (v.h. – 458, m. – 1148) kimi alimlərin, eləcə də “*Neylul-məram min təfsiri əyətil-əhkam*” əsəri ilə tanınan Məhəmməd Siddiq Həsən Xanın (v.h. – 1307, m. – 1890) adını çəkmək olar (Gökmenoğlu, 1994, 210–216; Bağış, 2019, 634–635). Həmçinin Beyzavinin “*Ənvar ət- tənzil və əsrar ət-təvil*” əsərində də ehkam ayələrinin təfsilatlı şəkildə izah edilməsini görmək mümkündür.

Beyzavinin təfsirində təmizliklə bağlı ehkam ayələri

Nasirəddin Əbu Səid Abdullah ibn Ömər ibn Məhəmməd əl-Beyzavi əş-Şirazi (v.h. – 685, m.– 1286; h.– 691 m. 1291 – 1292) (Safədi, 2000, XVII / 379; İbn Kəsir, 1997, XV/52; Eren, 2011, I/9; Öztürk, 2017, I/7) Şiraz yaxınlığındakı Beyza qəsəbəsində doğulmuşdur. Uşaqlığını bu qəsəbədə keçirən alim qazı ailəsində doğulduğu üçün müxtəlif yerlərə köçmüşdür. Ailəsi ilə Şiraza gələn alim burada yaşayıb, boya-başa çatmışdır. İlk təhsilini atasından almış, daha sonra dövrünün alimlərindən əqli və nəqli elmləri mənimsəmişdir. Əsərləri ilə bu gün də yaşayan Beyzavi Təbrizdə Çərəndab qəbiristanlığında dəfn edilmişdir (Züheyli, tarixsiz, 69).

“*Əl-minhac*”, “*Ğayət əl-qusva*”, “*Şərh əl-muntəbah*”, “*Şərh ət-tənbih*”, “*Şərh əl-mahsul*” kimi fiqh və fiqh üsuluna dair əsərləri ilə əqli elmlərdə tanınan alim “*Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil*” təfsir nümunəsi ilə məşhurluğunun zirvəsinə çatmışdır. Əsər dünyanın bir çox ölkə alimi üçün mənbə rolunu oynamış, təfsir sahəsindəki incəlikləri

müsəlman dünyasına çatdırmışdır. Şafei məzhəbinə mənsub olan Beyzavinin (Subki, 1407, 8/157 – 158; Şuhbə, 1407, 2/172) təfsir əsəri əhli-sünnə mədrəsələrində dərs vəsaiti kimi tədris olunmuşdur (İpşirli, 1998, 441-444; Arıcı, 2017, 363).

Beyzavi təfsirində ayələri təfsir edərkən fiqhi məsələlərə də toxunmuşdur. O, bununla bağlı mövzuları izah edərkən mənsub olduğu şafei məzhəbinin görüşlərinə üstünlük vermişdir. Beyzavi fiqhi məsələlərdə fikir və düşüncələrini ayə, hədis, icma və qiyas kimi dəlillərlə əsaslandırmağa çalışmışdır (Bağış, 2018, 256).

Bu bölümdə müfəssirin təfsirindəki ehkam ayələrindən qüsl, dəstəmaz və təyəmmüm kimi təmizlik mövzularına toxunulacaqdır.

Beyzavi “Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil” əsərində “Maidə” surəsinin 6-cı ayəsindəki dəstəmaz, qüsl və məşlə bağlı mövzuları aşağıdakı kimi təfsir edir:

“Ey iman gətirənlər! Namaza durduğunuz zaman üzünüzü və dirsəklərlə birlikdə (dirsəklərdən və ya dirsəklərə qədər) əllerinizi yuyun. (Yaş əlinizlə) başınızı və hər iki bəndə (oynağa) qədər ayaqlarınızı məsh edin (və ya: başınızı məsh edin, ayaqlarınızı isə hər iki topuğa qədər yuyun)” (“Maidə”, 6; Məmmədəliyev).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ

Beyzavi ayədəki “Ey iman gətirənlər! Namaza durduğunuz zaman” (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ) ifadəsini “Namaza durmaq istədiyiniz zaman” kimi təfsir edir.

Müfəssir yuxarıda qeyd edilən ayəni izah etmək üçün həmin ayənin üslubuna uyğun olan “Nəhl” surəsinin 98-ci ayəsini misal gətirir:

” (فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ)

(*Ya Rəsulum!*) “*Quran oxumaq istədiyiniz zaman məlun şeytandan Allaha sığın!*” (“*Əuzu billahi minəş-şeytanır-rəcim*” sözlərini de!) (Məmmədəliyev, Bünyadov).

Alimin qeyd etdiyinə görə, ayədəki “فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ” ifadəsi “*Quran oxuduğunuz zaman*” mənasına gəlir. Nasirəddin Beyzavi ayədəki “فَإِذَا قَرَأْتَ” “*oxuduğunuz zaman*” feilinin istək, niyyət bildirdiyini nəql edir. Bu da o deməkdir ki, Beyzavi Vasim Məmmədəliyevin də qeyd etdiyi kimi, ayədəki feili “*oxumaq istədiyiniz*” kimi təfsir etmişdir (Beyzavi, Öztürk, 2017, II / 16; Beyzavi, Eren, 2011, I / 607).

Müəllif davam edərək bildirir ki, “ayənin zahiri mənasından dəstəmazı olan hər hansı bir şəxsin namaza durduğu zaman təkrar

dəstəmaz almasının vacib olduğu görünür". Beyzavi icmaya görə dəstəmazlı şəxsin namaza durduğu zaman təkrar dəstəmaz almasının vacib olmadığını qeyd edir. O, bu fikrini Məkkə fəth edildiyi zaman Peyğəmbərin həmin günün namazlarını bir dəstəmazla qıldığına dair nəql edilən hədislə əsaslandırır.

Rəvayətə görə, Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) Məkkənin fəthində namazları bir dəstəmazla qılmışdır. Həzrət Ömər (r.a.) ona "Bu gün heç etmədiyən bir şeyi etdin", – dedi. O da "Bilə-bilə etdim", – söylədi.

Beyzavinin bildirdiyinə görə, bəzi alimlər ayədəki hökmün mütləq (hər hansı bir sifətlə məhdudlaşdırılmamış) (Kahraman, Camalov, 2007, 204) olduğunu və Peyğəmbərin sünnesi ilə təqyid (hər hansı bir sifətlə məhdudlaşdırıldığına dair dəlil olan) (Kahraman, Camalov, 2007, 205) edildiyini qeyd etmişlər. Bu dəlilə görə, namaza duran birinin dəstəmazı olmadığı zaman, dəstəmaz almaq zərurəti ortaya çıxır (Bağış, 2018, 138).

Bu ayədəki əmrin məndub (şərinin yerinə yetiriləcək işi məcbur etmədən tələb etdiyi və tərk olunmasını pisləmədiyi feildir) (Kahraman, Camalov, 2007, 178) olduğunu deyən alimlər də vardır. Yəni bu, o mənaya gəlir ki, birinin dəstəmazı olsa da, hər namaz üçün dəstəmaz alması yaxşı hesab edilən əməllərdəndir (Beyzavi, Maraşlı, 1418, II/116; Beyzavi, Öztürk, 2017, II/16-17; Beyzavi, Eren, 2011, I/607).

"*Üzünüzü yuyun*" (فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ). Bu ifadədə əmr edilən üzə su vurmaqdır. İmam Malik (v. 179/795) (Özel, 2003, DİA, XXVII / 506 - 513) digər məzhəb imamlarından fərqli olaraq, üzə su vurarkən əlləri üzə sürterek yumaq lazım gəldiyini bildirir.

"*Dirşəklərlə birlikdə (dirşəklərdən və ya dirşəklərədək)*" (وَأَيْدِيكُمْ إِلَى) (الْمَرَافِقِ). Müfəssir bildirir ki, "ayənin bu hissəsində dəstəmaz alarkən əllərin dirşəklərədək yuyulması əmr olunur. Həmçinin o, qeyd edir ki, dirşəklərin yuyulacaq yerə aid olub-olmaması barədə alimlər arasında ixtilaf vardır. Belə ki, alimlərin əksəriyyəti dirşəklərin yuyulacaq yerə aid olduğu fikrini müdafiə etmişdir. Onların fikrinə görə, ayədə qeyd edilən "ilə" (إِلَى) ədatının mənasındaki "bir yerə qədər" sözü dirşəkləri də əhatə edir. Digər fikri mənimsəyən alimlər "ilə" (إِلَى) ədatının mənasındaki "bir yerə qədər" sözünün mütləq (müəyyən olmayan) həddi və ya sonu göstərdiyini, bu ədatın ayədəki hökmə təsir etmədiyini bildirirlər. Bununla yanaşı, sözügedən alimlər ayədə qeyd edilən "əllər" sözünün dirşəkləri də ehtiva etdiyini və bu səbəbdən, ehtiyat tədbiri kimi dirşəklərin yuyulmasına qərar vermişlər.

"*Başlarınızı məsh edin*" (وَأَمْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ).

Beyzavi ayənin bu qismində məşin necə olması ilə bağlı şafei məzhəbinin fikir və düşüncələri ilə yanaşı, digər məzhəb imamlarının da məsələ ilə bağlı düşüncələrini qeyd edir. Onun qeyd etdiyinə görə, İmam Şafei məsh çəkərkən əlin saçda bir neçə telə dəyməsinin kifayət etdiyini bildirmişdir. Əbu Hənifə isə Peyğəmbərin (s.ə.s.) alnın üst hissəsinə məsh etdiyini, bunun da başın dördübirini əhatə etdiyini əsas götürərək, məsh olunacaq miqdarın dördübir təşkil etdiyini bildirmişdir. İmam Malikə (v. 179 / 795) (Özel, 2003, DİA, XXVII / 506 - 513) gəlincə, o, ehtiyatlı davranmış, başın hər yerinin məsh edilməsi fikrini mənimsəmişdir.

“*Ayaqlarınızı isə hər iki topuğa qədər (yuyun)*” (وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ).

Müəllif qeyd edir ki, “Nafi bin Abdurrahman (v.169/785) (Altıkulaç, 2006, DİA, XXXII /287), Abdullah bin Amir (v.118/736) (Altıkulaç, 1999, DİA, XIX/308-310), Hafs bin Süleyman (v.180/796) (Altıkulaç, 1997, DİA, XV / 118-119), Kisai (v.189/805) (Altıkulaç, 2002, DİA, XXVI/69–70) və Yaqub əl-Hadrami (v. 205/821) (Altıkulaç, 2013, DİA, XXXXIII /282-284) kimi qiraət imamları “*ayaqlarınızı*” sözünü (وَأَرْجُلَكُمْ) “*ərculəkum*” kimi oxumuş, nəsb (fəthəli) etmişlər. Belə oxunduqda bu söz “*üzünüzü yuyun*” qisminə ətf (aid) edilərək, “*ayaqlarınızı yuyun*” mənasına gəlir. Beyzavi ayaqların yuyulmasına sünnədə daha çox rast gəлиндiyini, səhabələrin belə tətbiq etdiyini, əksər məzhəb imamlarının da fikir və düşüncələrinin belə olduğunu qeyd edir. Bundan başqa, ayədə qeyd edilən (إِلَى الْكَعْبَيْنِ) “*topuqlara qədər*” sözü də ayaqların yuyulmasına dəlalət edir. Ayədə ayaqları məsh etmək üçün “*topuqlara qədər*” sözünün şərt qoşulmasına ehtiyac yoxdur (Beyzavi, Eren, 2011, I / 607). Bəzi qiraət imamları isə “*ayaqlarınızı*” sözünü “*ərculikum*” (وَأَرْجُلَكُمْ) oxumuş, ayənin “*başınızı məsh edin*” hissəsinə ətf (aid) etmişlər. Beyzavi bu kimi qiraətlərin Quranda nümunələrinin olduğunu bildirmiş, “Hud” surəsinin 26, “Zuxruf” surəsinin 65, “Vaqiə” surəsinin 22-ci ayələrini misal gətirmişdir. O, bildirir ki, qeyd edilən surələrdə ayələrin “Azəbə yəvmin əlimin” (عَذَابَ يَوْمِ الْيَمِّ) (“Hud”, 26; “Zuxruf”, 65) kimi, eləcə də Həməzə və Kisainin qiraətində mövcud olan “Hurun iynin” (حَوْرٍ عَيْنٍ) (“Vaqiə”, 22) ayəsinin məcrur (təvvin kəsreləi) şəklində oxunması ayədəki səs uyğunluğunu (cərrî civar) tənziqləmək üçündür (Öztürk, 2017, II/16-17).

Müfəssirin dəstəmazla bağlı mövzuları təfsir edərkən təqib etdiyi metoddan aydın olur ki, o, şafei məzhəbli olsa da, digər etiqaad imamlarının fikir və düşüncələrinə toxunmuş, eləcə də ayədəki söz və ifadələri açıqlamağa çalışmışdır. Dəstəmaz ayəsini izah edərkən fikrini

əsaslandırmaq üçün digər ayələrlə yanaşı, icma və sünne kimi mötəbər qaynaqlardan nümunələr gətirmişdir. Bundan başqa “bi”, “ilə” kimi ön qoşmaların (hərfi cərlər) məna incəliklərinə yer vermiş, nəhvlə bağlı mövzulardan sitatlar gətirmişdir. Müəllif, həmçinin digər qiraət oxunuşlarına toxunmuş, ayələrin təfsirinə zənginlik gətirmişdir.

Beyzavi ayənin davamında gələn “qüsl” və “təyəmmüm”ə dair mövzuları aşağıdakı kimi təfsir etmişdir:

وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا *“Əgər cünub (murdar) olmusunuzsa, qüsl edin (bədəninizi başdan-ayağa qədər yuyub-təmizləyin).*

وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا *Xəstələndiyiniz, səfərdə olduğunuz, ayaqyolundan gəldiyiniz və ya qadınlarla yaxınlıq etdiyiniz zaman su tapmasanız, pak torpaqla təyəmmüm edin.*

فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ *ondan üzünüzə və əllərinizə sürtün (paklığı niyyət edib əllərinizi bir dəfə torpağa sürterek üzünüzü, bir dəfə də torpağa sürterek əllərinizi məsh edin).*

مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ *“Allah sizi çətinliyə salmaq istəməz”.*

وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهَّرَكُمْ وَلِيَنبِتَ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ *“lakin O sizi pak, təmiz etmək və sizə olan nemətini tamamlamaq (artırmaq) istər ki, bəlkə, şükür edəsiniz” (Məmmədəliyev, Bünyadov).*

Beyzavi ayənin qüsl və təyəmmümlə bağlı hissəsində müəyyən kəlmə və sözləri təfsir etməklə yanaşı, bəzi sözləri qrammatik baxımdan izah edir. O, “Allah sizi çətinliyə salmaq istəməz” ifadəsində qeyd edilən “çətinlik” (حَرَج) sözünün dəstəməzin əvəzi olan təyəmmümə aid olduğunu bildirir, bu əmr ilə Uca Allahın insanlara əziyyət vermədiyini qeyd edir.

Müəllif “lakin O sizi pak etmək istəyir” ifadəsində isə “pak etmək” (لِيُطَهَّرَكُمْ) sözü ilə günahların təmizlənməsi nəzərdə tutulduğunu qeyd edir, ümumiyyətlə, dəstəməzin günahlara kəffarə olduğunu irəli sürür. Bu baxımdan o, su olmadıqda Uca Allahın sizi “لِيُطَهَّرَكُمْ” sözü ilə, yəni torpaqla paklamaq istədiyini bildirir. Müfəssir ayədə keçən “liyacala” (لِيَجْعَلَ) və “liyuttahirakum” (لِيُطَهَّرَكُمْ) sözlərindəki “li” hərfi cərinin illət (səbəb) bildirdiyini qeyd edir. Alim bildirir ki, bəzi tədqiqatçılar qeyd edilən sözdə “li” ədatının zaid olduğunu nəql edirlər. Beyzavi isə “ən” (أَنْ) ədatının zaid “ləm” – dən sonra “لَأَنْ يَجْعَلَ” (liən yəcala) şəklində gələ bilməycəyini qeyd edir. Bu baxımdan o, bu fikrin zəif olduğunu irəli sürür (Beyzavi, 1971, I / 257; Beyzavi, Eren, 2011, I / 607; Öztürk, 2017, II / 18).

Alim müfəssir təmizliklə bağlı bu ayədə hər biri iki növdən ibarət olan yeddi şərti qeyd edir:

1. Bu ayədə biri əsl (dəstəmaz), biri bədəl (təyəmmüm) olan iki təharət (təmizlik) növü vardır.

2. Əsl olanın (dəstəmazın) iki növü vardır: biri bütün bədənin təmizliyi (qüsl), digəri bədənin müəyyən bir hissəsinin təmizliyidir (dəstəmaz);

3. Dəstəmaz ya yuma, ya da məsh etməklə yerinə yetirilən təmizlikdir. Bu təmizlik növü yer baxımından müəyyən və qeyri-müəyyəndir.

4. Bu iki təmizliyin aləti ikidir: bunlar su və torpaqdır.

5. Bu iki təmizlik (dəstəmaz, təyəmmüm) iki halda vacib olur: böyük təharət və kiçik təharətə ehtiyac olduqda.

6. Əsl təmizlikdən (dəstəmazdan) ona bədəl (əvəz) olan məsihin edilməsinə icazə verən iki hal vardır: xəstə olduqda və səfər etdikdə.

7. Bu təmizliklər üçün iki amil vəd edilir: bunlar günahların təmizlənməsi və nemətlərin tamamlanmasıdır (Beyzavi, 1971, I / 257; Beyzavi, Eren, 2011, I / 607; Beyzavi, Öztürk, 2017, II / 18).

Müfəssir qüsl və təyəmmümlə bağlı mövzuları izah edərkən, dəstəmazda olduğu kimi, "deyildi" (قِيلَ) kimi sözlərdən istifadə edir, alimlərin fikirlərindən sitatlar gətirir. Bu bölümdə də o, müəyyən qrammatik mövzulara toxunur, onların ayə təfsirində etdiyi incəlikləri açıqlayır. Ardınca cavab olaraq öz qeydlərini nəql edir və onların fikirlərinin zəif olduğunu irəli sürür.

Müəllif, ümumi olaraq, ayəni təfsir etdikdən sonra, onun ehtiva etdiyi dəstəmaz, qüsl və məsh kimi təmizlik mövzularının bütün incəliklərini hər biri iki növdən ibarət olmaqla, yeddi hal şəklində sadalayır. Bu da təmizliklə bağlı bütün şərtlərin asanlıqla yadda qalmasına köməklik edir.

Beyzavi təfsirində namazla bağlı əhkam ayələri

"İbadət" dedikdə "namaz, zəkat, oruc, həcc" ibadətləri nəzərdə tutulur. Bu bölümdə əhkam ayəsi kimi sadəcə, namaz mövzusunə toxunulacaqdır. Belə ki, Qurani-Kərimdə namazın mənaları, Məhəmməd peyğəmbərdən əvvəl gələn peyğəmbərlərin namaz qılmaları, eləcə də namazın vaxtları kimi mövzulardan bəhs ediləcəkdir.

İstifadə etdiyimiz "namaz" sözünün əsası fars dilinə gedib-çıxan "təzim üçün əyilmək", "qulluq etmək", "ibadət etmək" mənalarına gəlir (Yüksek, 2018, 113). Məzhəb imamları "namaz" sözünü fərqli şəkildə

tərif ediblər. Belə ki, “namaz” sözü hənəfi məzhəbinə görə, “müəyyən vaxtlarda və zamanlarda oxunan, müəyyən zikrlərdən və müəyyən hərəkətlərdən ibadətdir” (Kasani, 1997, I / 454). Şafei və hənəbilərə görə, namaz “təkbirlə başlayan, salamlarla bitən sözlərdən və hərəkətlərdən ibarət ibadətdir” (Yüksek, 2018, 113). Malikiyə görə, namaz “təkbirlə başlayan, salam və səcdəsi olan hərəkətlərdən ibarət olan və Allaha yaxınlaşdıran əməli bir ibadətdir” (Cəziri, tarixsiz, I/167). Ümumi olaraq isə namaz “təkbirlə başlayıb, salamlarla bitən, müəyyən hərəkət və sözlərdən ibarət olan ibadətdir” (Erdoğan, 2005, 125).

Qurani-Kərimdə “qiyam” (“Bəqərə”, 238; “Müzəmmil”, 2, 20) “rükü” (“Ali-İmran”, 43, 125; “Ali-İmran”, 43; “Həcc”, 26, 77; “Fəth”, 29; “Mürşələt”, 48), “səcdə” (“Bəqərə”, 125; “Ali-İmran”, 43; “Həcc”, 26, 77; “Ələq”, 19), “təsbihi” (“Taha”, 130; “Qaf”, 39-40; “Tur”, 48-49; “İnsan”, 26), “zikr” (“Bəqərə”, 239), “iman” (“Bəqərə”, 143) və “salat” (“Bəqərə”, 3; “Muminun”, 2) kimi sözlər namaz mənasında ifadə edilir. Qurani-Kərimdə “salat” (صَلَاةٌ) sözü adıçəkilən sözlərlə müqayisədə daha çox istifadə edilərək, doxsan doqquz yerdə qeyd edilmişdir (Hamdi Yazır, 1979, I/191).

Qurani-Kərimdə “salat” (صَلَاةٌ) sözü təkcə “namaz” mənasında deyil, başqa məzmunlarda da istifadə edilmişdir. Belə ki, bu söz “dua” və “bağışlanma” (“Tövbə”, 84-103) (İbn Manzur, Abdolvəhhab, əl-Ubeydi, 1996, VII/397), “ibadət” (“Maun”, 4), “dəstək” (“Taha”, 14; “Əhzab”, 43, 56; “Maidə”, 12), “din” və “dindarlıq” (“Maidə”, 58), “dəvət” (“Hud”, 87), “qul olma” (“Loğman”, 31), “yaradılışa uyğun davranma” (“Nur”, 41), “qible” (“Bəqərə”, 142, 143, 144), “dəstəmaz” (“Maidə”, 6; “Nisa”, 43), “örtünmə” (“Araf”, 26, 31; “Nur”, 30, 31; “Əhzab”, 59), “sevərək itaət etmək” (“Məryəm”, 58-59) kimi mənələrdə də tərcümə olunur.

Yaradıcı və yaradılan arasında daim körpü rolunu oynayan namaz, qulun Allah qarşısında acizliyini göstərən itaət və onun ixlas və səmimiyyətini üzə çıxaran bir ibadətdir. Bu baxımdan, Qurani-Kərimdə Uca Allaha ibadət etməyin önəmliyi və vacibliyi ilə bağlı bir çox ayələrdə, hətta Məhəmməd Peyğəmbərdən əvvəl gələn peyğəmbərlərlə bağlı qissələrdə də rast gəlmək mümkündür. Buna misal olaraq, “Ənbiya” surəsinin 72- 73-cü ayələrini nümunə vermək olar:

“Biz ona (İbrahimə) İshaqı, üstəlik, Yaqubu da bəxş edib, onların hamısını saleh kimsələr etdik” (“Ənbiya”, 72; Məmmədəliyev, Bünyadov). (وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً ۗ وَكُلًّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ)

Beyzavi ayədə qeyd edilən “nəfilətən” (نَافِلَةً) sözünü izah edərkən bildirir ki, bu ifadə “nəvə” və ya “istədiyindən artığını verdik” kimi mənalara gəlir. Yəni, ayədə çatdırılacaq mənə budur ki, İbrahim Peyğəmbər övlad istəyirdi, ona İshaq verilməklə yanaşı, əlavə olaraq, Yaqub da verildi. Müfəssir bildirir ki, ayədə qeyd olunan (وَكُلًّا) “*onların hamısını*” ifadəsi ilə Lut, İbrahim, İshaq və Yaqub kimi peyğəmbərlər nəzərdə tutulur. Həmçinin o, ayədə nəql olunan (وَكُلًّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ) “*Saleh kimsələr etdik*” ifadəsi ilə də “Onları yaxşı şeylərlə müvəffəq etdik”, “Gözəl şeylər ehsan etdik”, “Onlar da kamilliyə çatdılar” kimi mənalara gəldiyini nəql edir (Beyzavi, Öztürk, 2017, III / 461).

“*Biz onları əmrimizlə (insanları) doğru yola gətirən imamlar (rəhbərlər) etdik. Biz onları xeyirli işlər görməyi, namaz qılmağı və zəkat verməyi vəhy etdik. Onlar yalnız Bizə ibadət edirdilər*” (“Ənbiya”, 73; Məmmədəliyev, Bünyadov). (وَجَعَلْنَاهُمْ أَيْمَةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ) (الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ)

Alim bildirir ki, bu ayədə “*Onlar yalnız Bizə ibadət edirdilər*” (لَنَا) cümləsində “lənə” (لَنَا) ifadəsi ilə onların tək Tanrıya ibadət etdikləri vurğulanır (Beyzavi, Öztürk, 2017, III/461). O, bu ayələri nəzərə alaraq, İbrahim, İshaq və Yaqub kimi peyğəmbərlərin namaz qıldıklarını bildirir.

Namaz qılan birinin hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri daşması ilə bağlı “Loğman” surəsinin 17-ci ayəsini nümunə vermək olar:

“*Oğlum! Namaz qıl, (insanlara) yaxşı işlər görməyi əmr et, pis işləri qadağan elə. (Bu yolda) sənə üz verəcək müsibətlərə döz. Həqiqətən, bu (dediklərim) vacib əməllərdəndir!*”

يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ ۚ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ (الْأُمُورِ).

Bu ayədə də müfəssir “*Oğlum! Namaz qıl*” (يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ) ifadəsi ilə Loğman əleyhissalamın oğluna namazla nəfsini tərbiyə etdirməyi, “*(insanlara) yaxşı işlər görməyi əmr et, pis işləri qadağan elə*” (وَأْمُرْ) (يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ) cümləsi ilə başqalarına kamilliyə çatan doğru yolu göstərməyi, “*(Bu yolda) sənə üz verəcək müsibətlərə döz*” (وَأَصْبِرْ عَلَىٰ مَا) (أَصَابَكَ) cümləsi ilə bu kamillik yolunda başına gələcək çətinliklərdə səbir etməyi və “*Həqiqətən, bu (dediklərim) vacib əməllərdəndir*” (إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ) (عَزْمِ الْأُمُورِ) cümləsi ilə də bütün bu qeyd edilənlərin Allahın vacib buyurduğu əməllərdən olduğunu bildirir.

Qurani-Kərimdə namazın qılınmasını əmr edən və qılınmasının fərz olduğunu (İbn Aşur, 1984, XII/179) bildiren ayələr, əsasən, “əqamə” (أَقَامَ) feili və onun kökündən düzələn “iqamətin” (إِقَامَةً) sözü,

eləcə də həmin sözün müxtəlif formaları ilə istifadə edilir. Belə ki, bu feil “salatun” (صَلَوَةٌ) sözü ilə işlənərək, tövhid inancı əsasında nizamlı və sistemli şəkildə namaz qılınmasını ifadə edir (Maturudi, 2005, 95; Aydın, 2018, 191). Bundan başqa, Qurani-Kərimdə “hafıza” (حَفِظَ) feili dörd yerdə “salatun” (صَلَوَةٌ) sözü ilə birlikdə işlənərək, məna olaraq, namazın qılınmasında sistemli və nizamlı olmağa diqqət çəkir (əl-İsfahani, tarixsiz, 164; Züheyli, 2009, I / 763; Aydın, 2018, 192).

Namazın qılınmasına dair digər önəmli məsələ isə onun müəyyən vaxtlarda əda edilməsidir. Buna nümunə kimi, “Nisa” surəsinin 103-cü ayəsini vermək olar:

“Namazınızı qıldıqdan sonra ayaqüstə olanda da, uzananda da Allahı zikr edin, arxayınlığa çıxdıqda isə, namazı (öz qaydasınca) qılın! Çünki namaz möminlərə bəlli vaxtlarda fərz (vacib) edilmişdir” (Məmmədəliyev). (فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَرُكُوعًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ ۚ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ ۚ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْفُوتًا).

Beyzavi bu ayəni izah edərkən bildirir ki, Uca Allah namazın döyüş şərtlərində şəraitə uyğun şəkildə qılınmasını, *“arxayınlığa çıxdıqda isə namazı (öz qaydasınca) qılın!”* (فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ) ifadəsini döyüş bitdikdən sonra namazı bütün şərtlərinə uyğun şəkildə qılmağı və tam olaraq əda etməyi buyurur. *“Çünki namaz möminlərə bəlli vaxtlarda fərz (vacib) edilmişdir”* (إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْفُوتًا) cümləsində isə o, namazı öz vaxtlarında qılmağı və bu vaxtlardan kənara çıxmağın caiz olmadığını vurğulayır. Yəni, müfəssir döyüş şəraiti olsa da, namazın vaxtına diqqət etmək lazım gəldiyini, onun ədasının fərz olduğunu qeyd edir. O, ayəni izah etdikdən sonra, Əbu Hənifənin *“döyüşçü rahat olmadıqda və ya güvənli şərait olmadıqda namaz qılmaz”* ifadəsinə yer verir (Beyzavi, 1971, I / 234 - 235; Beyzavi, Öztürk, 2017, I / 575).

Mənbələrdə namaz vaxtları ilə bağlı məzhəblər arasında fərqli fikirlərin olması Peyğəmbər dövründə namaz vaxtları ilə bağlı qəti qaydaların olmadığını və həmin dövrdə bu vaxtlara dair daha mötədil yanaşmanın olduğunu göstərir (Ateş 1989, IV / 347).

Namaz vaxtlarına dair “Rum” surəsinin 17-18, “İsra” surəsinin 78-ci ayələrini misal vermək olar:

“Elə isə axşam-səhər (axşama yetişəndə, səhərə çıxanda) Allahı təqdis edib şəninə təriflər deyın! (Axşam, gecə və sübh namazlarını qılın!) (Məmmədəliyev, “Rum”, 17). (فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ).

“Göylərdə və yerdə həmd (şükür və tərif) yalnız Ona məxsusdur. Gün batanda da (günün sonuna yetişəndə də), gündüz də Onu təqdis

edib şəninə təriflər deyir! (İkinci və günorta namazlarını qılın!)
(Məmmədəliyev, “Rum”, 18) (وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ).

Alim ayənin izahında bildirir ki, ayə əmrmenalı xəbər cümləsi ola da bilər, olmaya da bilər. O, xəbər cümləsi olduqda ayəni belə izah edir: “Ayədə qeyd edilən vaxtlarda (axşam-səhər) Allahı tənzih etmək (bütün nöqsan sifətlərdən uzaq tutmaq) və onu övmək əmr olunur. Bu vaxtlarda (axşam-səhər) Uca Allahın qüdrəti və nemətləri yenilənir”.

Ayə xəbər cümləsi olamıdıqda isə belə izah edilə bilər: “Bu vaxtlarda (axşam-səhər) Uca Allahın qüdrətinin göründüyünü, onun nöqsan sifətlərdən uzaq olduğunu, eləcə də bu qüdrət və möhtəşəmliyi yerdə və göydə olan varlıqlardan fərqi varanların olduğunu, onların da Uca Allahın tərifəlayiq olduğuna şahidlik gətirirlər”.

Alim, İbn Abbasdan rəvayət nəql edir: “Bu ayə beş vaxt namazı ehtiva edir. Belə ki, “tumsunə” (تُمْسُونَ) sözü məğrib (axşam) və işa (yatsı) namazlarını; “tusbihunə” (تُصْبِحُونَ) fəcr (sübh) namazını; “aşıyyən” (عَشِيًّا) əsr (ilkinci) namazını; “tuzhirunə” (تُظْهِرُونَ) sözü isə zöhr (günorta) namazını işarə edir”.

Həsən Bəsri (v. 110/728) (Uludağ, 1997, XVI / 293) isə “Rum” surəsi ilə bağlı bunları nəql edir: “O, “Rum” surəsinin Mədinədə nazil olduğunu bildirərək qeyd edir ki, “Məkkədə vacib namaz iki rükət idi və bu namaz istənilən zaman qılınırdı. Beş vaxt namaz isə Mədinədə fərz edildi”.

Beyzavi də “Rum” surəsinin Məkkədə nazil olduğunu bir çox alimin qeyd etdiyini söyləyərək, haqqında danışılan ayənin fəziləti ilə bağlı bir hədis nəql edir. Peyğəmbər (s.a.s.) buyurur: “Kim savabını tam olaraq ölçmək istəsə “قَسْبِحَانَ اللَّهَ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ” ayəsini oxusun”. Müfəssir başqa bir hədisdən də nəql edərək, “Kim səhərə qədər oyaq qaldıqda جِينًا تُمْسُونَ” ayəsini oxuyarsa, axşam əldə edə bilmədiyini səhər əldə edir. Kim bu ayəni gecə oxuyarsa, gündüz əldə edə bilmədiyini gecə əldə edir”.

Müfəssir bu ayənin “hinən tumsunə və hinən tusbihunə” (جِينًا تُمْسُونَ وَ جِينًا تُصْبِحُونَ) kimi oxunduğunu da nəql edir, başqa qiraət oxunuşlarına da toxunur (Beyzavi, 1971, I / 234 - 235; Beyzavi, Öztürk, 2017, IV / 212 - 213).

Namaz vaxtlarını bildiren “İsra” surəsinin 78-ci ayəsində belə buyrulur:

“Günortadan (gün batmağa meyil edəndən) gecənin qaranlığına-dək namaz (günorta, ikinci, axşam və gecə namazları) qıl. Sübh nama-

zını da qıl. Çünki sübh namazı (gecə və gündüz mələkləri, həmçinin bir çox insan tərəfindən) müşahidə olunur” (Məmmədəliyev, “İsra”, 78).

(أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنِ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا)

Beyzavi “Günortadan (gün batmağa meyil edəndən) namaz qıl” (أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ) ifadəsini izah edərkən Peyğəmbərdən bir hədis nəql edir. Sonra “duluk” (ذُلُوكِ) sözünün kök və etimologiyasına toxunaraq, sözlərin lüğəvi incəliklərini izah edir:

“Peyğəmbər (s.ə.s.) buyurur: “Cəbrayıl (ə) gün batmağa meyil edən vaxt gələrək mənə günorta namazını qıldirdi”.

Müfəssir bu hədisi misal gətirərək, “duluk” (ذُلُوكِ) sözünün “gün batmağa meyil edən vaxt” olduğunu izah edir. Ardınca o, “dələkə” sözünün incəliklərinə toxunur, bu sözün “bir yerdən baş bir yerə hərəkət etmək” mənasına gəldiyini bildirir. Bu baxımdan, müfəssir “dəl” və “ləm” hərflərinin bir kəlmədə işlədilərək, yaxın mənalar bildirdiyini nəql edir. Belə ki, “dələcə” (دَلَجَ) feilinin “gecə gəzmək”, “dələha” (دَلَحَ) feilinin “asta-asta gəzmək”, “dələfə” (دَلَفَ) feilinin “ayağı bağlı kimi gəzmək” “dələhə” (دَلَهَ) “ağlı başından getmək”, “dələa” (دَلَعَ) “dili çölə çıxarmaq” mənalarında işləndiyini ifadə edir (Beyzavi, 1971, I / 579; Beyzavi, Öztürk, 2017, III / 264). O, əlavə edərək bildirir ki, “duluk” sözü “dəlk” kökündən düzələrək “ovuşdurmaq” mənasına gəlir ki, biri Günəşə baxdığı zaman onun şüasının qarşısını almaq üçün gözünü ovuşdurur. Müfəssir “dələkə” feilinə əlavə edilən “li” hərfi cərinin vaxt bildirdiyini qeyd edir.

Alim bildirir ki, “gecənin qaranlığınadək” (إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ) ifadəsi ilə işa (yatsı), (وَقُرْآنِ الْفَجْرِ) “sübh oxuması” birləşməsi ilə fəcr (sübh) namazları nəzərdə tutulur. O, qeyd edir ki, “sübh oxuması” ifadəsində “oxuma” mənasına gələn “Quran” (قُرْآن) sözünün işlənməsində məqsəd namazdır. Bu baxımdan, “namaz” sözü namazın rükunlarından (əsaslarından) olan rüku, səcdə və namazda hər hansı bir surənin oxunması kimi “oxuma” mənasına gələn adlarla adlandırılır.

Müfəssir bildirir ki, bəzi alimlərin fikirlərinə görə, (وَقُرْآنِ الْفَجْرِ) “sübh oxuması” ifadəsi ilə sübh namazında hər hansı bir surənin oxunmasının vacibliyindən bəhs olunur. Alim onlara cavab olaraq qeyd edir ki, “bu məsələ ilə bağlı mötəbər mənbələrdə heç bir dəlil yoxdur”.

O, davamında bildirir ki, “bəli, əgər (وَقُرْآنِ الْفَجْرِ) ifadəsi “səhər namazında oxuma” kimi təfsir edilsə, həm nas (ayə), həm də qiyas baxımından bu ifadənin “səhər namazında oxuma” kimi başa düşülməsi lazımdır (Beyzavi, 1971, I / 579; Beyzavi, Öztürk, 2017, III / 264 -265).

Nəticə etibarilə, Nasirəddin Beyzavi namaz bölümündə də ayələri təfsir edərkən kəlmələrin incəliklərinə toxunur. Bundan başqa o, məsələ ilə bağlı digər alimlərin fikirlərini qeyd edir. Alim bu fikirləri nəql edərkən mövzu ilə bağlı məsələlərə bəzən münasibət bildirir, digər halda isə heç bir münasibət bildirmir, olduğu kimi nəql edir. Bəzi hallarda isə müfəssir mövzu ilə bağlı hər hansı bir dəliliyin olmadığını bildirir, həmin məsələnin zəif olduğunu nəql edir. Beyzavi bu kimi məsələlərin zəif olması ilə bağlı hər hansı mənbəni qeyd etmir.

Nəticə

Təfsir sahəsini islami elmlərin əsası hesab edən Nasirəddin Beyzavi “Ənvar at-tenzil və əsrar at-təvil” təfsir əsəri ilə adını bu gün də yaşatmaqdadır. Bir çox islami elmlərlə bağlı əsər yazan müfəssir fiqh və fiqh üsulu kimi əqli elmlərdə də məşhur olmuşdur. Onun bu kimi elmlərdə göstərdiyi bilik və bacarığı fiqhi təfsir kimi tanınan ehkam ayələrinin təfsirində də görmək mümkündür. Alim ehkam ayələrini təfsir edərkən özünəməxsus bir metod yaratmışdır. Belə ki, müfəssir məzhəb imamlarının əksəriyyətinin, eləcə də digər alimlərin fikir və düşüncələrini, onların bu qeydlərindəki dəlilləri də nəql etmişdir. Beyzavi mövzu ilə bağlı başqa alimlərin qeydlərini nəql edərkən “qilə” (قِيلَ) “deyildi” və ya “deyilmişdi” və “ruviyə” (رُويَ) “rəvayət edildi və rəvayət edilmişdir” kimi sözlərdən istifadə edir. Bundan başqa, müfəssir ehkam ayələrini təfsir edərkən hənəfi məzhəbinin fikir və düşüncələrinə toxunmuş, mənsub olduğu şafei məzhəbinə üstünlük vermişdir. O, bu kimi məsələlərdə öz düşüncələrini təsdiqləmək üçün ayə, hədis, icma və qiyas kimi mötəbər dəlillərdən istifadə etmişdir.

Müfəssir məqalənin əsasını təşkil edən təmizlik və ibadət bölümündə mənə və üslub baxımından ayələrə, eləcə də kəlmə və ifadələrin incəliklərinə toxunur. Bu baxımdan o, dəstəmaz ayəsində hər namaza duran birinin dəstəmazı olsa da təkrar dəstəmaz alıb-almamasına açıqlıq gətirir. Belə ki, Beyzavi ayə, hədis və icma kimi mötəbər dəlillərə toxunaraq, hər namaz üçün dəstəmazlı birinin dəstəmaz almasının vacib olmadığını, məndub olduğunu qeyd edir. Bundan başqa alim, dəstəmaz ayəsində ayaqların yuyulması və ya məsh edilməsi kimi alimlər arasında fərqli fikirlərin olduğu önəmli məsələdə mötəbər dəlillərlə yanaşı, qiraət oxunuşlarından nümunələr gətirərək, ayaqların yuyulmasının gərəkliliyini izah etməyə çalışmışdır. Həmçinin o, ayədə qeyd olunan “topuqlara qədər” (إِلَى الْكَعْبَيْنِ) ifadəsinin

işlənilməsinə toxunaraq, bu sözün yalnız ayağın yuyulmasına aid olduğunu nəql edir.

Beyzavi təyəmmüm mövzusunun açıqlayarkən bunun Uca Allah tərəfindən insanlara verilən bir asanlıq olduğunu vurğulayır. Alim dəstəmaz ayəsini təfsir etdikdən sonra isə dəstəmaz, qüsl və təyəmmüm üçün vacib olan şərtləri hər biri iki olmaqla, yeddi maddədə cəmləşdirərək sadalayır. Bu da ayədəki şərtləri asanlıqla öyrənməyə köməklik edir.

İbadətlərin əsası olan namaz Qurani-Kərimdə müxtəlif sözlərlə qeyd edilmişdir. Ən çox istifadə edilən söz isə “salatun” olmuşdur. Namazla bağlı ayələrə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, “salat” sözü “əqamə” feli və ya onun məsdəri olan “iqamətun” sözü ilə işlədildikdə, namazın qılınmasının vacib və ya fərz olduğu mənasına gəlir. Namaz, sadəcə, bizə aid bir ibadət olmayıb, bizdənəvvəlki Peyğəmbər və onların ümmətlərinin də əda etməsi lazım olan ibadət növüdür. Namazda ən önəmli məsələ onun mütəmadi və sistemli şəkildə icra edilməsidir.

Namazın vaxtları ilə bağlı Qurani-Kərimdə bir çox ayə vardır. Bu məqalədə isə namazın vaxtında əda edilməsi, eləcə də hansı vaxtlarda qılınması ilə bağlı bir neçə ayədən nümunələr gətirilmişdir. Belə ki, “Nisa” surəsinin 103-cü ayəsində qeyd olunan “mövqutən” sözü ilə namazların öz vaxtında qılınması, eləcə də hansı şəraitdə olur-olsun namazın icra edilməsinin önəmliyinə toxunulmuşdur. Bundan başqa, qeyd edilən ayələrdə “tumsunə” (تَمْسُونَ) sözü məğrib (axşam) və işa (yatsı) namazlarını; “tusbihunə” (تُصْبِحُونَ) fəcr (sübh) namazını; “aşiyyən” (عَشِيًّا) əsr (ikinci) namazını; “tuzhirunə” (تُظْهِرُونَ) sözü isə zöhr (günorta) namazlarını nəzərdə tutur. Digər ayədə isə (إِلَى عَسَقِ اللَّيْلِ) “*gəcənin qaranlığı*” ifadəsi işa (yatsı), (وَقُرْآنَ الْفَجْرِ) “sübh oxuması” ifadəsi ilə də fəcr (sübh) namazları qəsd olunur.

Nəticə etibarilə, Nasirəddin Beyzavi ayələrin təfsirində özündən əvvəl gələn təfsir alimlərinin izlədiyi metoda əsaslanmışdır. Belə ki, o, ehkam ayələrini təfsir edərkən mənsubu olduğu şafei məzhəbinin fikir və düşüncələrinə üstünlük vermiş, kəlimələrin etimologiyasını dərinlən tədqiq etmiş, bununla da onların məna incəliklərini ayələrin təfsirində şərh etmişdir. Bundan başqa, alim ayələri təfsir edərkən nəhv və bəlağət kimi ərəb dili ilə bağlı qrammatik mövzulara toxunmuş, ayələri oxucuya aydın şəkildə izah etməyə çalışmışdır.

Ədəbiyyat

- Abdolvəhhab, Xallaf. (2012). "İlmü Usulî – I – Fiqh". Beyrut: Müəssəratu – r- risalə. I nəşr.
- Altıkulaç, Tayyar. (1997). "Hafs b. Süleyman"., Türkiye Diyanet Vakfı., "İslam Ansiklopedisi"., Cild:XV., İstanbul: (səh: 118-119).
- Altıkulaç, Tayyar. (1999). "Abdullah b. Amir"., Türkiye Diyanet Vakfı., "İslam Ansiklopedisi"., Cild:XIX., İstanbul: (səh: 308-310).
- Altıkulaç, Tayyar. (2002). "Kisai, Ali b. Hamza"., Türkiye Diyanet Vakfı., "İslam Ansiklopedisi"., Cild:XXVI., İstanbul: (səh. 69-70).
- Altıkulaç, Tayyar. (2006). "Nafi bin Abdurrahman"., Türkiye Diyanet Vakfı., "İslam Ansiklopedisi"., Cild:XXXII., İstanbul: (səh. 287-289).
- Altıkulaç, Tayyar. (2013). "Yakub el – Hadrami"., Türkiye Diyanet Vakfı., "İslam Ansiklopedisi"., Cild:XXXIII., İstanbul: (səh. 282-284).
- Arıcı, Mustakim. (2017). "İslam ilim və Düşüncə Geleneğinde KadıBeyzavi". İstanbul: İsam yayınları.
- Ateş, Süleyman. (1989). "Yüce Kuran Çağdaş Tefsiri"., İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Bağış, Mehmet. (2018). "Beyzavi Tefsirinde Kuran İlimleri ve Tefsir Usulü". Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları №10.
- Bağış, Mehmet. (2019). "Ahkam Ayetlerinin Tefsirinde Mezhebe Bağlılık (Beydavi ve Nesefi Örneği)". Şırnak: Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Cilt:10, Sayı:23, Dekabr 2019. (səh. 631-655).
- Beydavi, Nasirəddin Əbu Səid Abdullah bin Ömər (1418, I nəşr). "Ənvar ət – Tənzil və Əsrar ət – Təvil"., Thq., Məhəmməd Abdurrahman əl – Maraşi., Beyrut: Daru İhyai ət- Turasi əl – Arabi. Cild: I-V.
- Cerrahoğlu, İsmail. (1996). "Tefsir Tarihi", Ankara: Fecr Yayınları.
- Cerrahoğlu, İsmail. (2013, 24. Nəşr). "Tefsir Üsulu". Ankara: TDV Yayınları.
- Cəziri, Abdurrahman. (tarixsiz). "Kitab əl – Fıkh alə Məzəhib əl – Ərbəa"., Misir: t.y., Cild:1
- Çetin, Abdurrahman. (2006). "Nesih"., DİA, I – XLIV., İstanbul: TDV Yayınları. Cild: XXXII, (səh. 579-581).
- Demir, Hasan. (2024). "Fıkh – Tefsir İlişkisi Açısından Ahkam Ayetlerinde Yorum Farklılıklarının Nedenleri". Siirt: Kafkaz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi., cilt:11, Sayı:22., İyul., (səh.1-21).

Demirci, Muhsin. (2010, VIII nəşr). “Tefsir Tarihi”., İstanbul: İFAV Yayınları.

Demirci, Muhsin. (2017, VI nəşr.) “Tefsir Terimleri Sözlüğü”. İstanbul: İFAV.

Elmalılı, Yazır Hamdi. (1979, nəş. III). “Hak Dini Kuran Dili”., İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım.

Erdoğan, Mehmet. (2005). “Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü”. İstanbul: Ensar Neşriyat.

əl – Beyzavi, Nasirəddin Əbu Səid Abdullah bin Ömər bin Məhəmməd. (1971). “Ənvar ət – Tənzil Əsrar ət – Təvil”. Beyrut: Dər əl – Kutub əl – İlmiyyə. Cild: 1; (səh. 586).

əl – Maturudi, Əbu Mənsur Məhəmməd bin Mahmud. (2005). “Təvilati Əhli – Sünnə” (Təfsiru əl - Maturudi). Thq.Məcdi Basəllum., Beyrut: Daru əl – Kutubi əl – İlmiyyə.

Ənvar ət – Tənzil Əsrar ət – Təvil. (2017). Tərc. Öztürk, Abdolvəhhab. “Beydavi Tefsiri”. Cild: I – V., İstanbul: Kahraman Yayınları.

Ənvar ət – Tənzil və Əsrar ət – Təvil. Tərc. Eren, Şadi. (2011, II nəşr). “Muhtasar Beydavi Tefsiri” I cild., İstanbul: Selsebil Yayınları.

Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin. (1994). “Ahkam Tefsirleri ve Özellikleri”. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi Dergisi. (səh. 203 – 218). Nəş. 5.

Güngör, Mevlüt. (1996). “Fıkhı Tefsir hareketi və İlk Fıkhı Tefsir”. İstanbul: Kuran Kitaplığı.

İbn Kəsir, İmaduddin Əbul Fida İsmail b. Nuriddin Əli b. Cəmaliddin, (1997). “Əl-bidəyə və n-nihəyə”. I-XXI, thq. Abdullah b. Abdul-Muhsin ət-Türki, Riyad: Daru Hicr.

İbn Aşur, Məhəmməd Tahir. (1984). “Ət – Təhriir vət – Tənvir”., Tunis: Əd-Dəru ət – Tunisiyyə.

İbn Manzur, Əbu – I – Fazl Cəmaləddin Məhəmməd bin Mükərrəm əl – Misri. (1426 / 1996). “Lisən əl – Arab”. Red. Emin Məhəmməd Abdolvəhhab, Məhəmməd əs – Sadiq əl – Ubeydi. Beyrut: Daru İhayi ət – Turas. Cild:VII

İbn Manzur, Əbu – I – Fazl Cəmaləddin Məhəmməd bin Mükərrəm əl – Misri. (1993). “Lisanu – I – Arab”.Cild: 15., Beyrut: Daru sadr. 3. Nəşr.

İpşirli, Mehmet (1998). “Huzur Dersleri”. Diyanet İşleri Ansiklopedisi, XVIII.

Kahraman, Abdullah (2007.). "Fiqh Üsulu". Tərc. Mübariz Camalov. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat poliqrafiya Mərkəzi.

Kasani, Alauddin Əbu Bəkir İbn Məsud. (1997)" Bədayiu əs – Sanayi fi Tərtibu əş – Şəayi". Thq.,Əli Məhəmməd muavvəz, Əli Əhməd Abdulməvcud., Beyrut: Daru əl – kutub əl – İlmiiyyə., Cild: I.

Qazi Şuhbə, Təqiyuddin Əbubəkir bin Əhməd. (1407). " Tabakatu – ş- Şafiyyə". Thq. Abdul alim Xan., Beyrut: Aləmu – I – Kutub.

Qurani – Kərimin Məali. (1991). Tərc. Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev. Bakı: Azərnəşr.

Özal Ahmet. (1988). "Ahkam". DİA.. İstanbul: TDV Yayınları., Cild: I – XL.

Özal Ahmet. (1988, I nəşr). "Ahkam". Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. İstanbul: (səh. 550-551).

Özal, Ahmet. (2005/1425). Hind Çelebi, Əl-Beydavi Abdullah b. Ömər "Məvsuatu Alamil-Uləmai vəl-Udəbəil Arabi vəl-Müslimin". Beyrut.

Özel, Ahmet. (2003). "Malik b. Enes"., Türkiye Diyanet Vakfı., "İslam Ansiklopedisi"., İstanbul: Cild: XXVII., (səh. 506-513).

Öztürk, Mustafa; Mertoğlu, Suat. (2013) Türkiye Diyanet Vakfı."İslam Ansiklopedisi"., Cild: XXXIV., İstanbul: (səh. 235-238).

Raqib əl – İsfahani, Əbul – Qasım Heseyn bin Məhəmməd bin Mufaddal. (tarixsiz). "Mufradatu Əlfazi əl – Quran"., Thq. Məhəmməd Seyid Keylani., Beyrut: Daru əl –Marifə.

Safədi, Səlahəddin Halil b. Aybeg (2000). "əl-Vəfi bil-vəfəyat". Beyrut: Əhməd əl-Arnaut-Türki Mustafa, I-XXIX, Daru ihyait-türas.

Subki, Tacuddin. Abdulvəhhab. (Beyrut, 1413). "Tabakatu-ş – Şafiyyətu – I – Kubra". Thq. Mahmud Muhəmməd ət – Tanaxi, Abdulfəttah Məhəmməd əl – Xulv., Daru – I – Hicr.

Suyuti, Celaluddin Abdurrahman bin Əbu Bəkr. (h. 1394 / m. 1974). "El – İtkan fi Ulum əl –Quran". Thq., Məhəmməd Əbu əl – Fazl İbrahim., Heyət əl – Misriyyə əl – Ammətu əl – Kutub. Cild: I – IV.

Şükrü, Aydın. (Tarixsiz, 2018). "Kuran Ayetləri Bağlamında Namaz Vakitləri". Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi. Cild:18., Nəşr: II., Səh: 185-211.

Uludağ, Süleyman. (1997). " Hasan Basri"., Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi., İstanbul: TDV Yayınları. Cild: XVI, (səh. 293).

Vəhbə əz – Züheyli. (2009). "Ət – Təfsir əl – Munir". Daru əl – Fikr., I – XVII., Dəməşq: Nəşr:10.

Yavuz, Yusuf Şevki. (1995). Türkiye Diyanet Vakfı. "İslam Ansiklopedisi"., Cild: XII., İstanbul: (səh. 89-95).

Yiğit, Metin. (2011). "Bir İbadet Biçimi Olarak Namazın Tarihçesi". Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi. Cild: XLVII., Nəş: I., (səh. 19-30).

Yüksek, Ali. (2018). "Namaz İbadetinin Tarihi Süreci". Manas Sosial Araşdırmalar Dergisi., Cild: 7., Nəşr:2., (səh. 112-125).

Yüksel, Yakup. (2015). "Fıkhi Tefsir Geleneğinde " Ahkamı Kuraniyyenin" Yeri". Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi., Aprel, Cild: 4; Nəşr: 8. (səh.162-181).

Zertürk, Hidayet. (2021). "Ahkam Ayetleri ve Tarihselcilik". İstanbul: Ravza Yayınları. I nəşr.

Zəhəbi, Məhəmməd Hüseyn. "ət – Təfsir vəl – Müfəssirun", Beyrut: Darul – Erkam.

Zərkeşi, Əbu Abdullah Bədrüddin Məhəmməd bin Abdilləh. (1994). "Bəhru əl – Muhit fi Usul əl – Fiqh". Daru əl – Kutubi. Cild: I-VIII.

Zürkani, Məhəmməd Abuləzim. (2010, III nəşr). " Mənəhil əl – İrfan".Thq., Əhməd İsa əl – Masaravi., Qahirə: Dar əs – Sələm. Cild: I – II.